

Галина Ковальчук,

зав. відділу НБУВ, д-р іст. наук, професор

Книжкове пам'яткознавство в системі бібліотекознавства

У статті книжкове пам'яткознавство розглядається як комплекс наукових знань і, водночас, бібліотечна діяльність з фондами рідкісних та цінних книг (книжкових пам'яток). Підкреслено важливість цього напрямку в світлі сучасних світових і регіональних програм, проектів щодо збереження й популяризації історико-культурної спадщини, зокрема книжкової. Показано місце книжкового пам'яткознавства в структурі бібліотекознавства, зумовлене традиційним розподілом бібліотечних фондів, специфікою їх обробки, обліку, збереження, обслуговування читачів, а також професіоналізацією співробітників.

К л ю ч о в і с л о в а: книжкове пам'яткознавство, бібліотекознавство, рідкісні та цінні видання.

The article covers the theoretical aspects of the library science pertaining to the rare and valuable books – so-called 'book heritage'. The author refers to the complex of researches and activities in this field as to be a 'book heritage science'. The importance of this branch of the library science in the realization of the actual global and regional programs directed to the preservation and popularization of the historical and cultural heritage has been shown. The book heritage science should take a special place in the system of library's activities and investigations due to the traditional organization of library's stocks and appropriately to the library's functions such as bibliographical description, preservation, account, user service and professional cooperation.

К е у в о р д с: book heritage, library science, rare and valuable books.

Сьогодні бібліотекознавство переживає якісно новий етап свого розвитку як самостійна наука документно-комунікаційного циклу¹. Поряд із суттєвими змінами в бібліотечній справі, бібліотекознавстві, пов'язаними зі стрімким розвитком інформаційних технологій, за бібліотеками залишається одна з головних їхніх функцій – збереження національного і світового надбання (зокрема, книг, що є пам'ятками історії та культури або книжковими пам'ятками) та пропагування цього спадку сучасними засобами, донесення збережених духовних скарбів до суспільства, до потенційних читачів. Аналізуючи сьогоднішній стан бібліотекознавства, процеси, які відбуваються в бібліотечній діяльності, можна констатувати: співвідношення, умовно кажучи, нового і старого в цій справі набуває абсолютно нового забарвлення, і тим значнішим, важливішим є все, що робиться у справі збереження культурної спадщини спеціалістами, які працюють у бібліотеках, архівах, музеях. Наразі ЮНЕСКО, численні неурядові організації, усвідомлюючи небезпеку втрати давніх пам'яток писемності та друкарства через воєнні конфлікти, стихійні лиха, техногенні аварії, а також реальне старіння носіїв інформації, закликають всі установи-фондоутримувачі особливу увагу приділяти збереженню

цієї сукупної пам'яті світу, адже саме в давніх зразках писемності, в рукописних книгах, стародруках, рідкісних і цінних книгах ХІХ – поч. ХХ ст. зосереджені призабуті унікальні знання, неперевершені зразки мистецтва книги, поліграфічного виконання.

Книжкові пам'ятки, тобто рідкісні й цінні книги, – невід'ємна частина бібліотечних фондів, їх перлина. Таким книгам завжди приділялася велика увага. За кілька сторіч бібліотекарями, науковцями, аматорами накопичено значний масив емпіричних спостережень, наукових досліджень, каталогів рідкісних і цінних книг тощо. Упродовж ХХ ст. більшість великих бібліотек світу виділили рукописні книги, стародруки, рідкісні й цінні видання ХІХ–ХХ ст. в окремі підрозділи. Це було зроблено з метою забезпечення особливих умов зберігання для таких пам'яток історії та культури. На рубежі ХХ–ХХІ ст. фахівці відпрацювали відповідну терміносистему (зокрема, з'явився сам термін «книжкові пам'ятки», що уособлює конгломерат рідкісності й цінності книги), було визначено критерії відбору рідкісних і цінних книг, запроваджено Міждержавний стандарт СИБИД 7.87 – «Книжные памятники»; було сформульовано концепцію книжкового пам'яткознавства як галузі знань і практичної діяльності на межі книгознавства,

пам'яткознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства та спеціальних історичних дисциплін.

Ми неодноразово писали про книжкові пам'ятки і книжкове пам'яткознавство як реально існуючу складову книгознавства, адже дослідження книжкових пам'яток, набуті при цьому знання – це і є знання книг, найвидатніших чи найрідкісніших. Водночас, книжкове пам'яткознавство, на наш погляд, є складовою ще однієї комплексної дисципліни – пам'яткознавства, а саме, галузевого чи спеціального пам'яткознавства. Дійсно, книжкові пам'ятки – це окремий вид пам'яток історії та культури серед інших пам'яток, на рівні, скажімо, з пам'ятками образотворчого мистецтва, зброярства, археології, ужиткового мистецтва тощо.

Оскільки книжкові пам'ятки зберігаються, насамперед, у бібліотеках, ними, зрозуміло, має опікуватися бібліотекознавство як комплексна наука про бібліотеки та бібліотечну справу. Виникає питання: яке ж місце книжкове пам'яткознавство (як наукова дисципліна та галузь практичної бібліотечної діяльності) займає в системі бібліотекознавства.

Відомо, що бібліотекознавство як наука має загальнотеоретичний і теоретико-прикладний рівні². Безумовно, книжкове пам'яткознавство безпосередньо пов'язане з практикою роботи з книжковими пам'ятками, хоча має й безсумнівні теоретичні напрацювання, узагальнення. Теорія, як найбільш складна форма вираження наукових знань, виникає лише на достатньо високому ступені розвитку пізнання певної сукупності явищ. Спочатку формуються теоретичні основи і концепції, котрі будуються на виділенні та аналізі домінуючих рис, функцій об'єкта; пізніше ці теоретичні конструкції кристалізуються у формі локальних, а згодом, можливо, і узагальнюючих теорій³. Емпіричною базою локальних теорій стосовно нашої проблематики виступають, крім іншого, методика і практика роботи з різними видами бібліотечних документів, з категорією рідкісних і цінних книг, що визнаються пам'ятками історії та культури.

З іншого боку, в структурі бібліотекознавства розрізняють загальне бібліотекознавство і окремі або спеціальні його розділи. Останні вивчають певні проблеми чи напрями бібліотечної діяльності, наприклад: управління бібліотекою, формування фондів і каталогів, обслуговування користувачів⁴. У цьому сенсі книжкове пам'яткознавство – окремий напрям бібліотечної діяльності, може розглядатись як спеціальний розділ бібліотекознавства, адже воно дійсно має свою специфіку: спеціалізовані відділи рідкісних книг, де зосереджені

переважно книжкові пам'ятки, це своєрідна бібліотека в бібліотеці, куди за певними, науково визначеними, критеріями відбираються документи (книжкові пам'ятки), тобто відбувається комплектування; опис (як правило, локальний) книжок – пам'яток історії та культури тут є більш детальним, згідно з міжнародними правилами каталогізації стародруків ISBD(A); висуваються набагато жорсткіші вимоги до обліку і перевірки фондів, до дотримання санітарно-гігієнічного режиму і безпеки фондів, у т. ч. і під час обслуговування користувачів, та ін. Книжкове пам'яткознавство в лоні бібліотекознавства вивчає і розробляє теорію, методологію, організаційні питання роботи з рідкісними й цінними книгами в бібліотеках.

Теоретичних узагальнень з цієї проблематики, на жаль, небагато, більше є спеціальних каталогів або нарисів про певні раритети. Але дедалі зростаюча кількість бібліографічних праць, відповідних спостережень стосовно цієї категорії документів породжує потребу осмислення накопичених знань, вироблення наукових підходів до практики роботи з рідкісними і цінними книгами. Сьогодні у відділах рідкісних книг, окрім іншого, проводиться експертиза цінності книжок, і не лише стародруків. Для визначення того, чи є та або інша книга XIX–XX ст. книжковою пам'яткою, застосовуються різні критерії (вони в літературі описані з достатньою повнотою). Фактично, саме бібліотекар визначає, що має суспільство взяти з XIX чи XX ст. і зберегти у XXI і наступних століттях, адже зберігати все, що видано і видається, неможливо. Вже зараз потрібен жорсткий відбір найціннішого з величезних книжкових масивів, щоб зберігати не мертвий вантаж «макулатури», який вимірювався колись пудами, у бібліотечній практиці – метрополіціями, а достеменно знати цінність книжкових скарбів минулого. Для цього проводиться дослідницька робота з розкриття фондів книжкових пам'яток, що має наслідком публікації статей, монографій, підготовку дисертацій, крім того – укладання наукових, попримірникових каталогів, у яких відбивається історія побутування певного примірника, його доля впродовж віків, його особливості тощо. За провенієнціями на примірниках (різного роду власницькими знаками) відбувається реконструкція колишніх бібліотечних зібрань та історичних колекцій, апробуються методики історико-культурологічних досліджень видавничої діяльності, скажімо, монастирів, певних установ, укладання відповідних електронних колекцій. Активно формується відповідна термінологія, яка враховує здобутки не лише бібліо-

текознавства, а й книгознавства, багатьох спеціальних історичних дисциплін, запозичення з інших мов, наприклад: книжні пам'ятники (рос.); пров'єнц-каталог (з польської мови: каталог книжкових пам'яток за ознаками історичних власників даних примірників) та ін. Разом все це становить основу книжкового пам'яткознавства, але оскільки назване вище відбувається на бібліотечній і бібліотекознавчій «ниві», то є, відповідно, складовою бібліотекознавства і практичної бібліотечної діяльності.

Бібліотекознавство, як і будь-яка наука, постійно розвивається, тому поява в його структурі або на стику з іншими науками нових напрямів є цілком закономірним явищем. Так, у ХХ ст. були науково конституювані бібліотечна педагогіка, бібліопсихологія, економіка бібліотечної справи, соціологія бібліотечної справи, порівняльне бібліотекознавство тощо – на межі бібліотекознавства та інших наук. Книжкове пам'яткознавство як комплекс знань і, водночас, практичної бібліотечної діяльності з рідкісними і цінними книгами також має стійку тенденцію до виокремлення у більш-менш самостійний напрям бібліотекознавства – книгознавчий. Адаже книжкові пам'ятки в бібліотечних фондах суттєво відрізняються від звичайних масових видань. Питання активного обігу таких книжок навіть не ставиться; навпаки, в цій галузі існує, визнаний світовим співтовариством і затверджений рекомендаціями ЮНЕСКО, пріоритет збереження над доступністю.

Під збереженням книжкових пам'яток розуміється їхнє зберігання у максимально повному обсязі первісних характеристик книги і важливих у історико-культурному сенсі особливостей, набутих нею в процесі побутування. Книги в історичних оправах чи обкладинках, з маргінальними записами, вкладками, вклейками, закладками, форзацами зі склеєних разом, замість картону, стародрукованих чи рукописних аркушів – усе це становить, поряд з текстом, невід'ємну частину цінності примірника й підлягає збереженню. Зберігання книжкових пам'яток у бібліотеках, як відомо, сфокусовано на двох напрямках: 1) консерваційних або реставраційних методах збереження оригіналу; 2) переведенні одиниці зберігання на мікрофільм або цифровий формат для збереження інтелектуального змісту й уявлення про зовнішність оригіналу (створення копії). Технології реставрації та консервації, що супроводжувалися зміною матеріальної основи документа й викликали подеколи втрату його автентичності, виготовлення так званих бібліотечних картонних оправ, змінилися в наш час. Нині переважає позиція мінімального втручання. Дедалі актуальнішою стає превентивна

консервація, під якою розуміється створення нормативних умов зберігання, або, скажімо, укладання пошкоджених книг у контейнери з некіслотного картону, виготовлення нейтральних футлярів для пошкоджених раритетів тощо.

Неминуче старіння книги, її пошкодження в процесі використання змушують вести пошук нових форм, методів, способів закріплення та консервації інформації. Вкрай важливо використовувати сучасні технології для полегшення доступу до національного надбання всім тим, хто в цьому зацікавлений. Копіювання ж всього фонду книжкових пам'яток є на сьогодні нереальним і, мабуть, недоцільним: відсутні нормативні акти, котрі регламентують вимоги щодо цього; жодна бібліотечна лабораторія не пройшла сертифікаційного контролю; абсолютно відсутня в цій сфері координація, що спричиняє додаткові витрати часу й коштів на виготовлення копій одних і тих же видань. Тому безумовної підтримки заслуговують проекти створення Української електронної бібліотеки, участі вітчизняних бібліотек у Європейській електронній бібліотеці та Світовій електронній бібліотеці. Основні підходи до розв'язання цієї справи відомі – вибірковість при відборі книжкових пам'яток для копіювання (мається на увазі унікальність, збереженість, інформативність). Одним із пріоритетів у цій справі для нашої держави може бути українознавчий підхід, тобто визнання книжковими пам'ятками україномовних видань до 1922 р., а також, при можливості, усіх видань цього ж періоду, випущених на українській території чи тих, які за своїм змістом стосуються України тощо. Такі часові межі зумовлені, з одного боку, закінченням періоду визвольних змагань, видання якого через різні причини (зміни влади, розруху, національне відродження, цензурні переслідування) є ап'орі дуже рідкісними й цінними, а з другого – налагодженням Книжковою палатою системи державної реєстрації друку⁵. Найголовніше – недопустимість створення копії за рахунок погіршення збереженості оригіналу; використання програм та інформаційних систем, здатних відтворити точну копію друкованого видання тощо.

Окрім питання, яким обов'язково має займатися книжкове пам'яткознавство – безпека фондів книжкових пам'яток. Мається на увазі розроблення сукупності правових, інженерно-технічних, організаційних, режимних, оперативних-пошукових та інших заходів, які унеможливають втрату книжкових пам'яток унаслідок крадіжок, вандалізму, аварій техногенного характеру, стихійних лих, інших небезпечних обставин та дій. Охорона фондів здійснюється на всіх етапах руху фондів, починаючи з

моменту надходження до бібліотеки необроблених документів і закінчуючи користуванням ними читачів. До речі, практика роботи і теорія, що виникає на її основі, доводять: видавати читачам книжкові пам'ятки можна лише в спеціальних, невеликих читальних залах, бажано обладнаних камерами відеоспостереження, під наглядом співробітників. У відділах рідкісних книг перевірки наявності фондів повинні проводитися регулярно. Чіткий облік сприяє правильному формуванню, збереженню й використанню рідкісних і цінних видань. У зв'язку з тим, що багато стародруків становлять конволюти, де може міститись від 2-х і до сотні алігатів, дещо складніше вирішується питання стосовно одиниць обліку. Важливою є не тільки кількість назв і примірників, як прийнято в бібліотеках, але й, як у музеях, кількість одиниць зберігання. Саме звідси випливає, що у відділах стародруків і рідкісних видань, окрім загальних облікових документів, потрібні ще або описи колекцій (як у архівах), або паспорти колекцій, де б прораховувалися всі параметри певного зібрання.

Гострою проблемою є відсутність узгодженої політики щодо зберігання національного бібліотечного фонду, забезпечення повноти збереження документної спадщини України як національної частини загальносвітового духовного надбання. У цьому плані знов-таки виникають питання щодо відбору книг та документів, які підлягають постійному зберіганню. Стосовно книг критерії відбору були затверджені «Інструкцією про порядок відбору рукописних книг, рідкісних і цінних видань з бібліотечних фондів до Державного реєстру національного культурного надбання», введеною в дію Наказом № 708 Міністерства культури і мистецтв України від 20.11.2001 р. Інструкція, власне, як і затверджене постановою Кабінету Міністрів України № 466 від 12 серпня 1992 р. «Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», чинні, тому фондвласники книжкових пам'яток зобов'язані проводити відповідну роботу щодо обліку таких документів у єдиному державному реєстрі. Нагадаємо, що основними критеріями визначення книги книжковою пам'яткою є спосіб виробництва і час, тобто це давні рукописні книги і стародруки – видання до 1830 р. включно, незалежно від мови, території створення, шрифту (кириличного, латинського, арабського, гражданського чи ін.). Крім того, для України, як і для будь-якої іншої держави, пріоритетним є національний підхід, тобто книжковими пам'ятками можуть бути визнані вітчизняні видання (україномовні незалежно від території і надруковані будь-якою мовою на території

сучасної України) після 1830-го і до 1945 р. Верхня межа вибрана з огляду на складний історичний шлях України, яка не мала власної державності і зазнавала цензурних утисків з боку влади. Можливо з часом ця верхня межа буде переглянута в бік збільшення, хоча й нинішні обсяги книжкових пам'яток (виданих до кінця Великої Вітчизняної війни включно), які ще належить зареєструвати, є досить значними. Отже, як уже наголошувалося вище, доцільним є включення до Державного реєстру книжкових пам'яток України всіх українських видань до 1922 р., тобто до початку державної реєстрації видань Книжковою палатою, а з 1922-го по 1945 р. – вибірково, на основі експертної оцінки. Так само на основі експертної оцінки відбираються російські видання до 1925-го і іноземні – до 1900 р. Створення Державного реєстру, за умови уніфікації описів, дасть змогу одержати інформацію про те, скільки ж дійсно книжкових пам'яток (видань і примірників) зберігається в державі. Тоді можна буде вирішувати, скільки примірників одного видання необхідно чи доцільно зберігати в національному бібліотечно-інформаційному фонді. Це питання не часто ставиться на розгляд, але збільшення друкованої продукції і відсутність належних приміщень змушує замислитися і над цими проблемами⁶.

Ефективність інформації про фонди книжкових пам'яток може бути забезпечена організацією тривірневого бібліографічного обліку: на рівні фондів, видань, примірників. Облік на рівні фондів є обов'язковою умовою організації роботи стосовно загальнодержавного обліку книжкових пам'яток, адже без інформації про те, де, в якій кількості, в яких умовах зберігаються цінності, не може бути чіткої державної політики щодо їх збереження. Другий рівень – Державний реєстр книжкових пам'яток на рівні видань (як розділ Державного реєстру національного культурного надбання). Крім основної мети – зафіксувати книжкові скарби в державних фондах, він зможе, сподіваємося, доповнити наявну інформацію щодо репертуару української книги, насамперед XVI–XIX ст. Третій рівень деталізації бібліографічного обліку книжкових пам'яток – опис кожного примірника. Даний принцип, з огляду на велику кількість друків, доцільно, в першу чергу, застосовувати для опису унікальних та фізично рідкісних видань (2–3 примірники в світі), а також для примірників з цінними автографами, екслібрисами, маргінальними записами, з унікальним оформленням саме цього примірника. Ще один шлях – поступовий детальний опис усіх примірників окремих колекцій, на-

приклад, інкунабул, палеотипів, певних друкарів чи видавничих фірм: Івана Федорова, друкарні Києво-Печерської лаври, Альдів, Етьєнів, Плантена, Ельзевірів тощо. У перспективі – детальний, по-примірниковий опис усіх книжкових пам'яток. Проте це справа майбутнього, адже за наявності значних фондів певної бібліотеки (зокрема, національної), держави загалом і недостатньої кількості кадрів, її вирішення можливе лише з часом, за умов використання новітніх електронних технологій.

Опис книги як книжкової пам'ятки включає: 1) максимально повне відтворення джерела для однозначної ідентифікації; 2) максимально точну формулу фізичного стану книги – це є охоронний документ на раритет; 3) вказівку на причину включення книги до колекції, якщо це не впливає з хронологічних параметрів колекції: малотиражність, особлива цінність ілюстрацій та ін.

Оскільки пам'яткою історії та культури може бути не тільки окремий примірник, але й відповідна колекція, то й об'єктом опису можуть бути не тільки окремі книжкові пам'ятки, а й їх групи та комплекси (зібрання, колекції, приватні бібліотеки). Методики виокремлення й опису попримірникового та колективного рівнів суттєво відрізняються. На бібліотечні колекції, зібрання, які є колективними пам'ятками історії та культури, насамперед на ті, в яких значну частину фондів становлять рідкісні й цінні видання, потрібно укладати паспорти.

Практично всі вищезазначені види робіт в тій чи іншій мірі є науковими. Тому бібліотечний процес бібліографічної обробки рідкісних видань перетворюється у своєрідне наукове дослідження, яке досить часто включає процес атрибуції дефектної книги, повний науковий опис і вже на цьому ґрунті встановлення справжньої цінності примірника та ступеня його рідкісності. Дослідження книжкових пам'яток, пов'язане з бібліографічним описом, може виявити особливе значення певних книг, типів видань, друкарень в історико-культурному житті тієї чи іншої епохи; вірогідним є одержання відомостей про соціальний склад читачів, швидкість просування книги та ареал її розповсюдження; ставлення читачів до певних книг тощо. Детальні описи на книжкові пам'ятки як у бібліотеках, так і в архівах та музеях, мають охоронні функції. Багатоаспектне розкриття книжкових пам'яток у статтях і монографіях, у карткових, друкованих та електронних каталогах (особливо в детально анотованих зведених каталогах і каталогах окремих колекцій) становить основний зміст наукової роботи у відділах рідкісних книг. Останнім часом новітні цифрові техноло-

гії дають змогу вирішувати завдання введення в обіг інформації про книжкові пам'ятки на новому рівні. Зокрема, в НБУВ створюються в програмі РБІС бази даних колекцій, примірників, повнотекстових копій книжкових пам'яток.

Запропонована концепція книжкового пам'яткознавства, з одного боку, включає всі найбільш раціональні аспекти теоретичних книгознавчих, бібліотекознавчих, бібліофільських і пам'яткознавчих напрацювань, а з другого – розкриває механізми застосування науково обґрунтованих підходів, методів роботи з рідкісними й цінними книгами у практиці бібліотечної діяльності з фондами книжкових пам'яток. Теорія стає підґрунтям практичної роботи у відділах рідкісних книг наукових бібліотек. Незважаючи на деякі розбіжності у тлумаченні та відборі рідкісних видань, у бібліотечній практиці вирішено першочергове завдання: виокремлення значного масиву раритетів, вироблення певних правил щодо їх зберігання та використання. Наприклад, такі видання не видаються на абонемент, не може бути мови й про відкритий доступ до фондів рідкісних видань.

Таким чином, книжкове пам'яткознавство займає своє, продиктоване розподілом фондів і відповідних функцій, а також професіоналізацією співробітників, місце в бібліотекознавстві. Воно усталилось об'єктивно впродовж історичного розвитку бібліотечної справи та бібліотекознавства і лише тепер одержало чітке термінологічне визначення. В зарубіжному ж бібліотекознавстві цей традиційний для бібліотек напрям діяльності і наукових досліджень й досі не має окремого терміна.

Примітки

¹ *Воскобойникова-Гузєва О. В.* Дискусійні питання розвитку теорії і методології бібліотекознавства / Олена Воскобойникова-Гузєва // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 6.

² *Онищенко О. С.* Бібліотекознавство / О. С. Онищенко // ЕСУ. – К., 2003. – Т. 2. – С. 729.

³ *Плешкевич Е. А.* Проблемы развития теории в дисциплинах документально-информационного цикла: взгляд со стороны / Е. А. Плешкевич // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2009. – № 3. – С. 18.

⁴ *Скворцов В. В.* Библиотечноеведение / В. В. Скворцов // Библиотечная энциклопедия. – М.: Изд-во «Пашков дом», 2007. – С. 166.

⁵ *Ковальчук Г. І.* Рідкісні українські книги в бібліотечних фондах: пам'яткознавчий аспект / Галина Ковальчук // Бібл. вісн. – 2007. – № 5. – С. 29–36.

⁶ *Хахалева Н. И.* Как обеспечить полную сохранения документного наследия России / Н. И. Хахалева // Вестник БАЕ. – 2002. – № 3. – С. 9–12.